

ҚАЗАҚ ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІ МЕН ҚАЗІРГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ отбасы тәрбиесінің мақсаты мен міндеттері.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 27-бабы бойынша Неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады. Ата-ананың құқығы мен міндеті – балаларына қамқорлық жасау, оларға білім беру.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес: білім беру жүйесінің негізгі міндеті - ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби даярлауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, ғылыми-тәжірибелік жетістіктерді, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті білікті жұмысшылар мен мамандарды даярлау, олардың біліктілігін арттыру», - делінген Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, жалпы білім беретін мектептерде «білім беру ұйымдарында және отбасында» интеллектуалдық, физикалық және рухани дамыған азаматты қалыптастыру қажет. Бұрынғы мемлекет басшысының жыл сайынғы халыққа жолдауында отбасы құндылықтарын сақтау, бала тәрбиесі мәселесін дәріптеу, ата-ананың балаларына шынайы қамқорлық көрсету мәселелері айнымас сөз болып табылады. Бұл жолдар мемлекеттің әрбір бала тәрбиесіне баса назар аударып отырғанын және бұл отбасының міндеті екенін көрсетеді. Осы міндеттерді шешуде жастарды отбасы тәрбиесіне дайындауда «Қазіргі заманғы отбасы тәрбиесі» пәнінің алатын орны зор [113, 4 б].

Бұл пәннің мақсаты – болашақ мамандарды білім беру жүйесіндегі қазақ халқының отбасы тәрбиесі мен отбасылық қарым-қатынас ерекшеліктері туралы біліммен қаруландыру, ғасырлар бойы жинақталған отбасы тәрбиесінің идеяларын өмірде қолдана білу дағдыларын меңгерту. Ал, болашақ педагогикалық мамандықтың студенттерін отбасы тәрбиесінің өзекті мәселелерімен қаруландыру, ортағасырлық ойшыл, ақын, ағартушы, ғалымдар, педагогтардың еңбектеріндегі отбасы тәрбиесі туралы ой-пікірлермен таныстыру пәннің міндеті. Қазақ отбасы тәрбиесінің теориялық, педагогикалық, психологиялық негіздерін жасауға Ш.Уәлиханов, Ю.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және т.б. үлкен үлес қосты. Қазақ қоғамы, ондағы отбасы тарихы, ерекшеліктері, ондағы бала тәрбиесі туралы Х.Арғынбаева, С.Мұқанов, Д.Кішібеков, С.Кенжеахметұлы, Ә.Жүнісов, Қ.Толыбаева, С.Қалиев, Оның еңбектерінде М.Оразаев, М.Смаилова және т.б. еңбектерде қарастырылған [114, 5 б].

Әр халықтың отбасы тәрбиесінің өзіндік мәдени құндылықтары бала тәрбиесіндегі өзіндік ерекшеліктері арқылы қалыптасады. Қазақтың отбасы тәрбиесінің ерекшелігі оның халықтық педагогикалық мұрасының мазмұны мен түрлерінен көрінеді. Қазақ отбасының маңызды ерекшеліктерінің бірі – бала тәрбиесіне ұл мен қыз тәрбиесі деп қарау. Қазақ болмысында отбасы

иелері ең алдымен ұл-қыздарының алдында білімді, өнегелі, әдепті, үлгілі болуға тырысқан. Мұның басты себебі – «Ұлдың ұяты – әкеде, қыздың ұяты – шешеді». Әрбір халықтың тәрбиелік мұрасы – ұлттық мәдениеттің маңызды белгісі. Ұлттық тәрбиенің эмоционалдық әсері зор. Сондықтан да халықта «Баланы өз тәрбиесімен оқыма, халқыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген сөз бар. Бұл қазаққа тән ізгі қасиеттер мен ұлттық болмыстың қалыптасып, халқымыздың дүниетанымының тәжірибесін жалғастыру деген сөз.

Қазақ отбасы бала тәрбиесіне үлкен мән беріп, оған ерекше мән береді. Себебі, ол баланы отбасы мен өмірдің жалғасы, болашағы деп санаған. Қазақ отбасында бала тәрбиесіндегі әкенің орны мен рөлі ерекше болған. Өйткені, әке - отбасының ұйытқысы, мүшелерінің тірегі, қамқоршысы, қамқоршысы. Әкенің мінез-құлқы - оның басқалармен қарым-қатынасы, өнері, білімі - бала үлгі алатын, өсетін мақсат. Сондықтан да қазақта әке туралы өнегелі тәлімдер мен нақыл сөздер көптеп кездеседі. Мысалы, «әке бәйтерек, бала жапырақ», «әкеге қарап бала өсер», «әке балаға үлгі».

Қазақта біреудің баласы жақсы, өнегелі азамат болып өссе: «оның әкесі жақсы кісі еді, өнегелі жерден шыққан ғой» дейді. Осыдан жақсы әкенің баласы жақсы, жаман әкенің баласы жақсы болады деген тұжырымнан аулақпыз. Баланың жақсы немесе жаман болуы оның шыққан тегіне ғана емес, тәрбиесіне де байланысты. Мұны ерте сезінген халқымыз: «баланың тентек болмағы үйінен, жігіттің тентек болмағы биінен» немесе «Жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз; жаманнан жақсы туады, адам айтса нанғысыз». деген. Қазақтарда әкелер балаларын өнерге баулып, сол өнерпаздарды, күйшілерді, әншілерді, аңшыларды, аңшыларды, орнитологтарды тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлген [115, 256 б].

Демек, әке өнерін бала қуып, бойына сіңіру дәстүрге айналған. Мысалы, қазақ халқының өмірінде жеті атаға дейін әншілік, әншілік, аңшылық, ұсталық өнермен айналысқан тұлғалар жиі кездеседі. Одан кейін «атадан бала тумас болар ма, ата жолын қумас боларма», «әке көрген- оқ жонар» деген нақыл сөздер пайда болған. Отбасында адам өмірге келіп, кемелденіп, алғашқы қуаныштары мен қиындықтарын кездестіріп, өсіп-өніп, көктеп, үлкен өмірге аттанады. Сонымен, отбасы дегеніміз не? Оның мағынасы қандай? Ол қоғамда қандай рөл атқарады? Әр адамға не береді? Бұл мәселелерді кешенді түрде қарастыру мен шешуге көптеген ойшылдар мен ғалымдар атсалысты. Бала тәрбиесіне жастайынан үлкен мән беріліп, ерекше көңіл бөлген. Өйткені бала отбасының, өмірдің болашағы саналады.

Осы орайда баланы отбасында тәрбиелеуді маңызды деп есептей отырып, соңғы ғасырлардан бері көптеген ғалым ойшылдар, ақындар, көрнекті ғалымдар өз еңбектерінде, ғылыми еңбектерінде бұл мәселені жан-жақты қарастырған. Отбасында ата-ана беретін тәрбиенің басты мақсаты – баланың жас ерекшелігін, жеке ерекшеліктерін, психикалық процестерін ескере отырып, өз тегін жалғастыратын лайықты ұрпақ тәрбиелеу. Ата-ана жауапты

болатын отбасы тәрбиесі – балалардың физикалық және рухани қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған саналы әрекеттерге негізделген үздіксіз және жетілген процесс. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- баланың тағдырына, физиологиялық дамуына, денсаулығына жағдай жасау және қамқорлық жасау;

- тәрбиенің барлық принциптері мен әдістерін, баланы тәрбиелеудегі талаптарды баланың сүйіспеншілігін сезінуін қамтамасыз ету үшін бейімдеу;

- балаларды өз құндылықтарын ескере отырып, қоғамның толыққанды мүшесі болуға дайындау;

- баланы күнделікті үй шаруасына дағдыландыру, еңбексүйгіштікке баулу;

- отбасы мүшелерін дұрыс қарым-қатынас жасауға, тіл табуға және бір-бірін түсінуге, бір-бірін тыңдауға, ата-ананы, үлкенді сыйлауға, құрметтеуге тәрбиелеу;

- оқу дағдыларын, мәдениетті мінез-құлықты қалыптастыру;

- баланың икемділігі мен қабілетін қадағалау, мамандық таңдауда бағыт-бағдар беру;

- әдебиетке, өнерге, мәдениетке және ғылымға деген құштарлықты тәрбиелеу;

- баланың ақыл-ойына, күшіне, біліміне қарай берілген тапсырмалар мен талаптарды орындауын бақылау, бақылау, тексеру, бағалау;

- байланыстыру үшін тәртіптілік, ұқыптылық, жауапкершілік, ойлылық, т.б.;

- өзін-өзі тәрбиелеуге, дербестікке, шығармашылыққа үйрету;

- баланы өзінің әлеуметтік рөлін білуге міндеттеу;

- баланы оның отбасын жалғастыратын сабақтастыққа, болашаққа, болашақ отбасылық өмірге тәрбиелеу [116, 320 б].

Баланың тұлға болып қалыптасуындағы отбасының рөлі, қазақ отбасындағы тәрбиенің ерекшеліктері.

Қазақстан халқына арналған «Қазақстан-2050» Стратегиясында Н.Ә. Назарбаев: «Жергілікті деңгейде отбасын, жүктілік пен бала тәрбиесін қолдаудың жаңа жолдарын іздеуіміз керек. Неке және отбасы институттарын нығайту, жалғызбасты аналар мәселесін шешу жолдарын мұқият талдау қажет. Адамгершілігі жоғары қоғам болғымыз келсе, ерлі-зайыптылардың бір-бірінің алдындағы, ең бастысы балалары алдындағы жауапкершілігін арттыруымыз керек. Бала тәрбиесінің негізі – оның отбасы. Бұл шағын әлеуметтік топ бала үшін өмір мектебі болып табылады. Отбасындағы ата-ана баланың өмірлік ұстазы, тәрбиешісі. Баланың болашағы, білімі мен мәдениеті ата-ананың отбасындағы қажырлы еңбегі мен тәрбиесіне байланысты [117, 288 б]. Ұлттық тәрбие – жалпыға бірдей ұлттық және бірлікте ұштастыратын азаматтарды, ұлт өкілдерін қалыптастыру; Мәдениет пен тілді білумен қатар заман талабына

сай білімді де меңгеруі тиіс. Үлгі алу – басқаларға үлгі көрсету және адамгершілікке үйрету. Адамның білімділігі, еңбекқорлығы, имандылығы, үлгілі мінез-құлқы жастарға үлгі боларлықтай [118, 198 б]. Сондықтан әрбір ата-ана баласын білімді, мәдениетті, жан-жақты етіп тәрбиелеуге міндетті. Отбасындағы адамгершілік, өзара түсіністік, сүйіспеншілік Шығыстың ұлы педагогтары әл-Фараби, Қ.Ә.Ясауи, М.Қашқари, Ж.Баласағұни еңбектерінде кеңінен көрініс тапқан. Гуманист педагогтар бұл идеяларды күні бүгінге дейін жалғастыруда. Әл-Фараби, Ж.Баласағұн және т.б. Коменскийдің ұлы чех педагогы Я.А. Коменский болды. Отбасы тәрбиесінің мәселелері Кеңес педагогтары А.С.Макаренко, А.В.Сухомлинский, Н.К.Крупская және т.б. ойшылдар кеңінен қолданады. Қазақ отбасы тәрбиесінің теориялық, педагогикалық, психологиялық негіздерін жасауға Ш.Уәлиханов, Ю.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және т.б. қазақ ғалымдары үлкен үлес қосты. Қазақ қоғамы, ондағы отбасы тарихы, ерекшеліктері, ондағы бала тәрбиесі туралы Х.Арғынбаева, С.Мұқанов, Д.Кішібеков, С.Кенжеахметұлы, Ә.Жүнісов, Қ.Толыбаева, С.Қалиев, Оның еңбектерінде М.Оразаев, М.Смаилова және т.б. Қазіргі қазақстандық қоғамда отбасы тәрбиесі мәселесі кең тараған. Мысалы, ана тілін, ру тарихын, мәдениетін, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар; тастанды жетімдер мен «қиын» балалар; некеде тұрмаған немесе ажырасқан жастар; ата-ананың бала тәрбиелеуіне жағдай мен уақыттың болмауы және т.б. [119, 304 б].

Жоғарыда аталған келеңсіз құбылыстардың алдын алу – күрделі процесс. Бұл мәселені шешудің ең тиімді жолы – қазақ халқының отбасында балалардың ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып тәрбие беру. Отбасылық қызметтің әлеуметтік институт ретіндегі анықтамасы көптеген өзгерістерге ұшырады. Бүгінгі таңда отбасы шағын әлеуметтік топ, некелік одақ пен отбасылық байланыстарға негізделген жеке өмірдің маңызды нысаны, яғни ер мен әйел, ата-ана мен балалар, бірге өмір сүріп, ортақ үй шаруашылығын жүргізеді. Психологиялық-педагогикалық тұрғыдан отбасы – ата-ана мен бала, ерлі-зайыптылар және отбасының басқа мүшелері арасындағы қарым-қатынастың тарихи жүйесі. Қазақ тіліндегі түсіндірмелерде «Отбасы дегеніміз – жеке бас, неке, қандас туыстарға негізделген шағын топ» деген анықтама береді. Отбасы, ең алдымен, шағын әлеуметтік топ ретінде қарастырылады және оның тиімділігі топ ішіндегі қарым-қатынасқа, яғни отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынасқа, билік пен көшбасшылық мәселелеріне, жанжалдарды шешуге, әлеуметтік ортамен топаралық өзара әрекеттесуге байланысты. Екіншіден, отбасының шағын әлеуметтік топ ретіндегі ерекше табиғаты жоғары аффективті шиеленіспен және отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынастардың эмоционалдық «қанықтылығымен», бір жағынан – сүйіспеншілікпен, сүйіспеншілікпен, екінші жағынан – өшпенділікпен, өшпенділікпен, жаттықпен байланысты [120, 464 б]. Отбасында ата-ана

беретін тәрбиенің басты мақсаты – баланың жас ерекшелігін, жеке ерекшеліктерін, психикалық процестерін ескере отырып, өз тегін жалғастыратын лайықты ұрпақ тәрбиелеу. Қазақ отбасындағы тәрбие міндеті – балалардың жеке тұлғасын қалыптастыруға бағытталған саналы да парасатты әрекеттерге негізделген үздіксіз тәрбие процесі. Мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет: - баланың тағдырына, физиологиялық дамуы мен денсаулығына жағдай жасау және қамқорлық жасау; - балаларды тәрбиелеудің барлық принциптері мен әдістерін реттеу; - баланың өзін-өзі бағалауын ескере отырып, қоғамның толыққанды мүшесі болуға дайындау; - еңбексүйгіштікке баулу, баланы күнделікті үй шаруасына дағдыландыру; - отбасы мүшелерінің арасындағы дұрыс қарым-қатынасты үлгі арқылы көрсету, ата-ананы, үлкенді сыйлауға, құрметтеуге үйрету; - оқу дағдылары мен мәдениетті мінез-құлықты қалыптастыру; - баланың икемділігі мен қабілетін қадағалау, мамандық таңдауда бағыт-бағдар беру; - әдебиетке, өнерге, мәдениетке және ғылымға деген құштарлықты тәрбиелеу; - баланың ақыл-ойына, күші мен біліміне қойылатын талаптар мен тапсырмаларды орындауын қадағалау, бақылау, тексеру, бағалау; - тәртіптілікке, ұқыптылыққа және жауапкершілікке тәрбиелеу.

Бұл ретте Ш.Ахметов қазақ отбасындағы тәрбиенің мынадай бағыттарын бөліп көрсетті: - тәрбиенің бастауы - тәлім-тәрбие; - мейірімді бала тәрбиелеу, тілге құмар бала тәрбиелеу; - адалдық пен шынайылыққа тәрбиелеу; - білгірі болу, дана қарияның көпті көрген ұстаз бен ғалымның сөзін тыңдау; - үлкенді, ата-ананы құрметтеуге үйрету – басты міндет. Кемшілікке жоқ деген сөз емес, бейтаныс адамдардың табиғи кемшілігін көрсететін сөз; Ел қорғаны батыр болуға, халыққа қызмет етуге, өнерін соған жұмсауға үйретеді. Қазақ отбасында ғасырлар бойы дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынастың маңызы зор. Қазақ халқының отбасылық татулығы – кішіге «сен» деп сөйлемейінде, алдынан өтпеуінде, кішінің алдында үлкенге орынсыз сөз айтпауында деп білеміз. ұлының алдында әкесі, шешесінің алдында қызы. Үлкенді сыйлау бір-бірін тәрбиелеудегі жауапкершілікті, борыш пен адамгершілікті қалыптастырды. Отбасы тәрбиесінің артықшылығы дәл осы қарым-қатынастарда жатыр, оларды тәрбиенің ешбір түрі алмастыра алмайды [121, 140 -143 б].

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Философия және саясаттану факультеті
Дінтану және мәдениеттану кафедрасы

Филос.ғ.д., профессор К.К. Бегалинова
Магистр. А.Б. Назаров
<https://www.kaznu.kz/>